

Bogusław Śliwerski

Uniwersytet Łódzki

ORCID 0000-0002-3875-8154

Minoo Bohatkiewicz

VIII Liceum Ogólnokształcące w Łodzi

Co młodemu człowiekowi w XXI wieku może dać harcerstwo?

What can scouting do for a young man in the 21st century?

Abstract: The global scouting movement is over 100 years old, therefore the reason for conducting preliminary research among scouts was to search for an answer to the question: What can scouting give to a young person today? The authors reconstructed the key values from the beginning of the scouting movement in the world, and then compared their evolution in Polish scouting in the period of People's Republic of Poland. The researchers were interested in whether the period of political transformation in Poland and the programmatic and methodological changes in the scout movement are present in the consciousness of its current members as still valid in relation to the fundamental principles of scouting. The results of Aleksander Kamiński's research from the 1970s, which sought an answer to the above question, were compared. The results obtained in 2022 from research conducted in the qualitative paradigm are surprising.

Keywords: scouting, scouting, values, Robert Baden-Powell, Aleksander Kamiński, morality, free time, socialization.

Wprowadzenie

Nikt już nie ma wątpliwości, że wraz z przełomem XX i XXI wieku radykalnie zmieniły się warunki spędzania czasu wolnego przez dzieci i młodzież. Socjolodzy zastanawiają się, czy aby nadal istnieje czas wolny,

skoro powszechne już zakorzenienie w naszej codzienności nowych mediów, dzięki którym człowiek uzyskał dostęp do wielu danych z niemalże wszystkich dziedzin życia i funkcjonowania państw, społeczeństw, związków wyznaniowych, instytucji publicznych i niepublicznych, a nawet przestrzeni kosmicznej (Polkowska, 2020). Dzięki możliwości niemalże ustawicznego komunikowania się, wymiany informacji z innymi osobami za pośrednictwem telefonii komórkowej, narzędzi komputerowych czas na rekreację, zajęcia relaksacyjne, sportowe, kulturalne i oświatowe też może być monitorowany, a w wielu przypadkach nawet stymulowany przez personalnie sprofilowane komunikaty, bodźce czy elektroniczne organizery zajęć (smartfon, laptop, PC, smartwatch itp.).

W ramach programu Uniwersytetu Łódzkiego „Zdolny uczeń – świetny student” podjęliśmy badania diagnostyczne w paradygmacie jakościowym, by wstępnie znaleźć odpowiedź na nurtujące nas pytanie, jakie przed kilkudziesięciu laty zadał swoim respondentom pedagog społeczny, harcmistrz, profesor UŁ, pisarz oraz historyk ruchów młodzieżowych na ziemiach polskich Aleksander Kamiński (1978c). Pytanie brzmiało: Co młodemu człowiekowi może dać harcerstwo?

Syntetyczna rekonstrukcja walorów skautingu/harcerstwa

Powstały na początku XX wieku ruch skautowy, który na będących pod zaborami ziemiach Polski przybrał narodowy charakter i własną nazwę – harcerstwo, istnieje do dzisiaj. Doświadczał jednak w swoich ponad stuletnich dziejach zmian w zakresie metod, form i środków działania, organizacyjno-prawnych, programowych, a także aksjonormatywnych i demograficznych. Od swojego powstania polska odmiana skautingu cieszyła się ogromną popularnością, toteż z każdym rokiem aż do 1989 roku społeczność harcerska w naszym kraju powiększała się liczbowo, wyłączwszy okres tajnego harcerstwa w okresie II wojny światowej i czasy stalinizmu (likwidacja ZHP). Transformacja ustrojowa w 1989 roku zapoczątkowała głęboki spadek liczby członków Związku Harcerstwa Polskiego z 2 mln do kilkuset tysięcy oraz utrwaliła zapoczątkowany w okresie I fali rewolucji „Solidarności” w latach 1980-1981 podział harcerstwa najpierw na niezależne od ZHP harcerstwa alternatywne (ZHR, ZHP-1918, Zawiszacy, Polska Organizacja Harcerska), a z biegiem lat 90. XX wieku już zarejestrowane w Krajowej Radzie Sądowniczej odmienne ustrojowo i programowo-metodycznie organizacje harcerskie.

Zaczęliśmy zatem przygotowania do badań od analizy pierwotnych przesłanek ruchu skautowego, jego fundamentalnych źródeł dla założycieli polskiego harcerstwa. Braliśmy pod uwagę tylko te kwestie, które dotyczyły

zakładanych przez twórcę walorów skautingu/harcerstwa dla młodego człowieka. Istotne zatem było ustalenie tych wartości i umiejętności, które miały być w nim przekazywane i kształtowane, czyniąc go zarazem atrakcyjnym dla kandydatów ruchem społecznym.

Skauting miał na celu od początku swojego istnienia przede wszystkim holistyczne (samo-)wychowanie młodzieży: fizyczne, intelektualne, kulturowe i moralne. Celem tego wychowania było ukształtowanie oddanych służbie Bogu lub wartościom wyższym zdrowych i cieszących się życiem, a zatem szczęśliwych obywateli (Baden-Powell, 2014). Idea służby miała na celu wyrobienie u młodego człowieka zaangażowanego społecznie obywatela. Cel ten miał szczególne znaczenie dla Polski, tym bardziej w pierwszych latach istnienia ruchu harcerskiego, bowiem kraj znajdował się wtedy pod zaborami od ponad wieku, a naród potrzebował pokolenia, które odbudowałoby Polskę spod obcej władzy (Małkowski, 2018a).

Z potrzebą wychowania nowego pokolenia na wzorowych obywateli wiązał się imperatyw krzewienia w skautingu patriotyzmu. Harcerze mieli być pokoleniem nowoczesnego rycerstwa (tamże, s. 11) na co wskazywał punkt 5 zarówno prawa skautowego, jak i prawa harcerskiego. Harcerz miał być wytrwały, odważny, bezinteresowny i zdolny do poświęceń, zarówno dla ojczyzny, jak i dla bliźniego. Z gotowością służenia ojczyźnie wiązano umiejętności formowane w „pierwotnym” harcerstwie, takie jak służba sanitarna, umiejętność obchodzenia się z bronią i ogólne wyszkolenie żołnierskie. Warto zaznaczyć, że ruch harcerski nie był ruchem militarnym, jednakże, według Roberta Baden-Powella, jednym z jego celów było wychowanie przyszłych żołnierzy (Małkowski, 2018a, s. 5).

Ruch harcerski nie skupiał się jedynie na wychowaniu młodzieży na patriotów czy wzorowych obywateli, gdyż najważniejszym celem było wspomaganie wszechstronnego rozwoju młodych ludzi, przygotowanie ich do pracy i życia w społeczeństwie. Jak pisał Robert Baden-Powell (2014, s. 18), skauting miało polegać na wzbudzeniu ambicji i chęci do uczenia się dla siebie – rozwój skautów miał być motywowany przez nich samych, a zasadą było samowychowanie (Philipps, 2014, s.21), czyli praca nad wyrobieniem własnego charakteru i pogłębieniem wiedzy. Według implementującego skauting na ziemiach Polski Andrzeja Małkowskiego harcerstwo miało wspierać rozwój młodzieży skuteczniej niż na przykład szkoła ze względu na używanie metod doświadczalnych i praktycznych zamiast encyklopedycznych i teoretycznych (Małkowski, 2018a, s. 55).

Harcerzy uczono również moralności odwołując się do Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego oraz służby rozumianej jako pomoc potrzebującym

i wszystkim bliźnim. Skauting rozpowszechniał ideę czystości moralnej; harcerz miał być wolny od nałogów, nie pić alkoholu i nie palić tytoniu, miał również przeciwstawiać się pokusom. Miało to przeciwdziałać szerzącym się wśród ówczesnej młodzieży uzależnieniom, przede wszystkim alkoholizmowi. Poza abstynencją od używek skautów uczono również czystości słowa, czego przejawem miały być takie cechy wzorowego harcerza jak: szczerść, bezpośredniość, dobre obyczaje i udzielanie konstruktywnej, braterskiej krytyki.

Jedną z podstawowych wartości skautingu miała być miłość do natury, toteż harcerz miał umieć się z nią obchodzić i ją obserwować. Harcerze mieli utożsamiać przyrodę z Bogiem, jak pisał Ludwiga Bara „(...) obcując z przyrodą (harcerz) podnosi swą myśl do Boga; poznając ją, widzi celowość i doskonałość dzieł Stwórcy” (Bar, Olbromska, Wasilewski, Kempisty i Kwiatkowski, 1939, s. 16). Kontakt z naturą miał również pobudzać wyobraźnię i intelekt, dając też możliwość oceny piękna przyrody.

Harcerstwo zakładało wspieranie młodego człowieka w poszukiwaniu prawdy i sensu bytu, co wiązało się między innymi z wychowaniem religijnym. Wzorowy skaut miał stale się kształcić, czytać wiele książek i pobierać wiedzę z różnych źródeł. Nieoczywistym, a jednak niezwykle skutecznym sposobem poszukiwania prawdy było obcowanie ze sztuką poprzez wycieczki do teatrów, kin, muzeów i na wystawy. Jak napisał A. Wasilewski, „Piękno przez wielkie P jest pokrewne z Prawdą przez wielkie P” (tamże, s. 32). Rozwój poprzez sztukę polegał również na czytaniu, omawianiu książek i pism harcerskich.

Ważną metodą wychowawczą był system zastępów, który rozwijał odpowiedzialność oraz posłuszeństwo i szacunek wobec przełożonych. Niezwykle potrzebna była rola zastępowego, który kierował i organizował resztę harcerzy w swoim zastępie oraz wspierał ich rozwój. Uczył on się o tym, jak być dobrym liderem, co często jest przydatne w późniejszej pracy i życiu społecznym, jednocześnie przekazując harcerzom posiadaną wiedzę. System zastępów uczył też współpracy poprzez różne gry czy konkursy między zastępami. Te zaś miały wyrabiać także wytrwałość, dyscyplinę, uczciwość, opanowanie i umiejętność pogodnego przyjmowania porażki.

Jak wspomniano powyżej, skauting przygotowywał młodzież także do przyszłej pracy, nie tylko poprzez naukę przydatnych w różnych zawodach umiejętności, ale też przez rozwój różnych cech wśród młodzieży. Jak pisał profesor Stanisław Pigoń: „Podstawą dla (systemu wychowania) jest wpojenie w harcerza przeświadczenia: «wszystko, co robię, mam zrobić jak najlepiej»” (Grochowski, 2014, s. 7). Harcerz miał stale dążyć do wzorowości i rozwijać w sobie takie cechy jak sumienność, rzetelność w spełnianiu obowiązków, punktualność i ambitność. Skauting miał także wspierać wykształcenie

chłopców, między innymi poprzez wskazywanie, jak można rozwinąć swoje zainteresowania w rzemiosłach, jak dostać się do szkoły lub do terminu i jak kształcić się do poszczególnych zawodów (Baden-Powell, 2014, s. 104-105).

Ówczesne wychowanie harcerskie dziewcząt różniło się znacznie od współczesnego. Ruch skautowy powstawał na długo przed wprowadzeniem równouprawnienia kobiet i mężczyzn, a rolą kobiet w tamtym okresie było głównie prowadzenie domu, rodzenie i opiekowanie się dziećmi. Jak pisał Andrzej Małkowski, celem organizacji harcerek miało być wychowanie ich na wychowawczynie przyszłego pokolenia (Małkowski, 2018b, s. 3). Poza „typowymi” harcerskimi zajęciami, jak gry i zabawy, harcerki uczyły się również prac domowych – gotowania, prowadzenia gospodarstwa, szycia oraz pielęgnowania chorych i dzieci. Różnica między skautami a skautkami polegała na tym, że organizacje dziewcząt nie naśladowały militarystyki i nie organizowały ćwiczeń polowych jak organizacje chłopców. Nie można jednak powiedzieć, że harcerki nie były wcale przygotowywane do wojny, skoro miały one skupiać się głównie na służbie samarytańskiej.

Konkludując, harcerstwo u swoich początków miało dawać młodemu człowiekowi przede wszystkim wszechstronne pole do indywidualnego a zarazem uspołecznionego rozwoju. Przez zajęcia, zbiórki, biwaki i obozy przekazywało różne wartości i umiejętności, wychowując do samowychowania i ucząc poprzez zabawę do samokształcenia. Harcerstwo miało być jednym z najlepszych sposobów na wsparcie rozwoju zarówno intelektualnego, moralnego, duchowego oraz fizycznego dzieci i młodzieży.

Co dawało harcerstwo młodemu człowiekowi w czasach „homo sovieticus”?

W lutym 1978 roku, a więc na niespełna miesiąc przed śmiercią, Aleksander Kamiński oddał do druku monografię „Studia i szkice pedagogiczne”, w której zawarł pedagogiczne credo swojej życiowej aktywności harcerskiej, opozycyjnej, oświatowej i naukowej. Są w niej bowiem wybrane artykuły, które ukazywały się wcześniej na łamach różnych czasopism czy w pracach zbiorowych, natomiast w nowym układzie treści miały stanowić swoistego rodzaju potwierdzenie ich aktualności, ponadczasowości. Już w pierwszych zdaniach wstępu określił swoje podejście do pedagogiki pisząc: „Pedagogikę pojmuję – zgodnie z wieloma znakomitymi poprzednikami – jako naukę o wychowaniu. Z czego wynika, że pedagog to ktoś, kto bada i analizuje sprawy wychowawcze, kto teoretyzuje na tematy wychowawcze” (Kamiński, 1978b, s. 5). Zwracamy uwagę na to, że spośród kilkuset rozpraw „Kamyk” przywołał szkic pt. „Co młodemu człowiekowi może dać harcerstwo?”

wyrażając zarazem nadzieję, że treścią jego szkiców oświatowych i naukowych esejów zainteresują się refleksyjni nauczyciele i wychowawcy, którzy „(...) stanowią sól intelektualną swych kręgów koleżeńskich” (tamże).

Harcerstwo jednak nie cieszyło się w okresie PRL szczególną estymą w środowiskach naukowej pedagogiki, mimo powołanego z końcem lat 60. XX w. przy Głównej Kwaterze ZHP Ośrodka Badań Psychologiczno-Pedagogicznych ZHP, skierowania miesięcznika „Harcerstwo” do nauczycieli akademickich, by prowadzący w II poł. lat 70. XX w. na kierunku pedagogika obowiązkowe zajęcia z „Metodyki wychowania w ZHP”, pogłębiali ich treść o wyniki własnych badań naukowych w tym środowisku czy organizowania konkursów na najlepsze prace magisterskie i doktorskie o tematyce harcerskiej (Śliwerski, 2016, 2018). Kamiński był przeciwny masowości harcerstwa, a więc traktowaniu go przez polityków jako środka do realizacji celów partii władzy, czemu dał wyraz w swoich artykułach na łamach wspomnianego powyżej periodyku (Kamiński, 1978a).

Dlatego konsekwentnie potwierdził w swoim ostatnim dziele konieczność myślenia kategoriami jakościowymi, aniżeli ilościowymi, skoro poszukujemy wskaźników efektywności oddziaływań pedagogicznych, gdyż „(...) wychowanie rozrasta się nie tylko «wszerz i w dal», lecz także «w głąb». Mam tu na myśli proces dopełniający od dawna ugruntowane pojmowanie wychowania jako swoistego stosunku łączącego dwie osoby: wychowawcę i wychowanka oraz postrzeganie procesów wychowawczych w sioście inspirowanej aktywności zespołu – przez trzeci sposób ujmowania procesu wychowawczego, w postaci tzw. wychowania środowiskowego. Polega ono na penetrowaniu środowiskowych przyczyn (bodźców, uwarunkowań) trudności i niepowodzeń rozwojowych i kulturalnych, społecznych oraz na poszukiwaniu i aktywizowaniu sił środowiska mogących wesprzeć wychowawcze naprostowywanie spaczeń, inicjowanie sytuacji sprzyjających pomyślności we wszechstronnym rozwoju jednostek, grup, społeczności sąsiedzkich” (Kamiński, 1978b, s. 6).

Właśnie tę myśl uczyniliśmy sensem powtórzenia diagnozy Kamińskiego z połowy lat 60. XX wieku tych cech charakteru harcerzy, które były wówczas nie tylko swoiste dla nich jako członków związku, ale zarazem wpisywały się w ich poczucie wartości przynależenia do niego. Dla „Kamyka” istotne było napisanie wówczas o tym, „(...) co harcerstwo dać może, a nie o tym, co daje. Nie należy bowiem pobytu w harcerstwie traktować jako swego rodzaju magicznego wcielania się we wzorzec harcerza – w grę wchodzi określona socjotechnika oddziaływań wielkiej organizacji ideowo-wychowawczej na swych członków, efektywna tylko w stosunku do niektórych

z nich” (Kamiński, 1978a, s. 189-190). Tożsamość harcerską nabywa się tylko w dobrze prowadzonej, podstawowej jednostce organizacyjnej ZHP (drużyna, szczep harcerski), która jest nasycona harcerskimi wartościami i harcerskim sposobem/stylem życia, a działa się w niej przez dłuższy okres. „A to znaczy, iż harcerstwo nie oddziałuje wedle założonego modelu na wszystkich swoich członków – może tak oddziaływać tylko na niektórych” (tamże, s. 191).

Proces nabywania harcerskiej tożsamości przez osoby, dla których harcerstwo stanowiło istotną egzystencjalnie wartość, A. Kamiński określił mianem „uharcierzowania” (tamże). Na podstawie badań przyczynkarskich oraz pozaźródłowej wiedzy własnej opracował hipotetyczny model cech uharcierzowania członków ZHP jako skutek autentycznych wpływów na nich tej organizacji. Liczył na to, że ktoś podejmie kiedyś badania empiryczne na reprezentatywnej próbie respondentów, by w bardziej przekonujący sposób potwierdzi jego powyższe przypuszczenia. Tak się jednak nie stało. Natomiast mając do dyspozycji zaledwie kilka miesięcy na diagnozę tego zjawiska w interesującym pedagoga powyższym zakresie, podjęliśmy decyzję o zastosowaniu techniki „swobodnej wypowiedzi”, by spróbować uchwycić tak ważną dla Kamińskiego „głębię” walorów uharcierzowania w trzeciej dekadzie XXI wieku na próbie harcerek, harcerzy i instruktorów różnych organizacji harcerskich.

Co zatem zdaniem A. Kamińskiego wyróżniało harcerstwo od innych środowisk wychowawczych w okresie poprzedzającym I falę rewolucji „Solidarności”? Jest to siedem walorów, będących wskaźnikiem najbardziej widocznych składników wzorca harcerza: 1) patriotyzm, 2) uspołecznienie, 3) samodzielność, 4) uczynność, 5) kontakt z przyrodą, wędrownictwo, „traperski” styl wczasów, 6) antyalkoholizm i 7) kultura zabawy (Kamiński, 1978c, s. 194-211). Staż przynależności do drużyny czy szczeptu harcerskiego ma istotne znaczenie dla stopnia „uharcierzowania” (zmienna niezależna), a tym samym introjekcji powyższych wartości wyznaczających harcerski styl życia. Metodolodzy badań jakościowych potwierdzają powyższą tezę pisząc: „(...) dojrzałszemu statusowi tożsamości towarzyszy większa złożoność refleksji nad znaczeniem” (Żurko, 2016, s. 89).

Założenia metodologiczne badań

Postanowiliśmy zbadać, czy rzeczywiście wystąpią w badaniu tematycznym pisemnej wypowiedzi młodego pokolenia należącego do różnych organizacji harcerskich kluczowe dla harcerstwa wartości „uharcierzowania” jako walor jego szczególnej odrębności. Okres gwałtownego wzrostu liczby zachorowań na COVID-19 i zamknięcia szkół oraz ograniczenia w związku

z pandemią działalności także organizacji harcerskich sprawił, że musieliśmy wykorzystać do badań sieć internetową, by na zasadzie pełnej dobrowolności pozyskać respondentów do nadesłania w wyznaczonym terminie swobodnej wypowiedzi na temat: „Co według Ciebie może dać harcerstwo młodemu człowiekowi?”. Mieliśmy nadzieję, że badani uwzględnią w swojej wypowiedzi względy osobiste relacje w szkole/miejscu pracy, pracę/służbę społeczną, obowiązujące w harcerstwie prawo i przyrzeczenie czy np. powody historyczne lub ideowe. Nie sugerowaliśmy formalnych ram wypowiedzi w formie liczby znaków, z jakimi młodzież spotykała się w czasie egzaminów zewnętrznych. Uważaliśmy, że podzielenie się refleksją musi mieć dla badanych swobodny charakter.

Poprosiliśmy respondentów także o dane pozwalające na określenie cech mających znaczenie dla rozpoznania stanu ich „uharcerczowania”, poziomem tożsamości harcerskiej, a więc stopniem identyfikacji z harcerskim stylem życia. Były to, oprócz instrumentalnych cech osobistych jak płeć i wiek, wskazania na rodzaj organizacji harcerskiej, pion działania harcerskiego (zuchowy, harcerski, starszoharcerski, instruktorski), posiadany stopień harcerski, pełnioną funkcję, złożenie przyrzeczenia harcerskiego i staż harcerski (czas przynależności do harcerstwa). Do diagnozy zarejestrowało się 57 osób. Apel o swobodną wypowiedź został zamieszczony na facebookowej grupie „Harcerze – poznajmy się” oraz udostępniony drogą elektroniczną członkom Szczepu Harcerskiego im. Cichociemnych w Łodzi z prośbą o zwrotne przesłanie własnej refleksji na pytanie. Badania zostały przeprowadzone w dniach 25 stycznia – 6 marca 2022 roku. Do analizy jakościowej danych tekstowych wykorzystaliśmy narzędzie ATLAS.ti, które pozwoliło na wyszukanie najczęściej pojawiających się w wypowiedziach harcerzy wartości oraz pozwoliło na stworzenie chmury słów ilustrujących częstotliwość ich występowania we wszystkich tekstach.

Charakterystyka respondentów

Ankietę odesłało 48 kobiet, 7 mężczyzn, zaś 2 osoby wskazały płeć inną. W grupie nastolatków w wieku od 10 do 16 roku życia były 36 osób, w grupie wiekowej 16-21 r.ż. ankiety przekazały nam 19 osób, zaś w wieku powyżej 21 r.ż. były 2 osoby. Badanymi było zatem młode pokolenie określane kategorią młodzież (*adolescents*), młodzi dorośli (*young adults: kids, adultescents*) oraz wczesnej, dojrzalej dorosłości (*emerging adults, early adults, late adulthood*) (Wysocka, 2019, s. 12). Większość respondentów, bo 41 należy do Związku Harcerstwa Polskiego, zaś 15 do Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej. Jedna osoba wskazała przynależność do innej organizacji

harcerskiej. Tylko jedna osoba z całej populacji nie złożyła przyrzeczenia harcerskiego. Istotne dla analizy treści było rozpoznanie pełnionych przez badane osoby funkcji w drużynie lub szczepie. Wśród podzastępowych było 9 osób, zastępowymi było 10 harcerzy, 20 było przybocznymi, zaś 13 osób nie pełniło żadnej funkcji, będąc w harcerstwie szeregowymi. W tym przypadku dane nie sumują się do ogólnej liczby respondentów, gdyż niektóre osoby wymienili dwie funkcje. Funkcję drużynowych pełni 6 osób badanych.

W grupie harcerzy należących do związku od roku do czterech lat było 18 osób, w grupie wiekowej 5-9 lat było 31 harcerzy, w grupie od 10 do 14 lat członkostwa było 7 harcerzy zaś w grupie stażowej powyżej 15 lat stażu była tylko jedna osoba. Czas przynależności do harcerstwa nie jest tą zmienną, która rozstrzyga o powyższym procesie w przypadku pierwszej grupy respondentów, natomiast można zakładać, że osoby działające w związku powyżej 5 lat co najmniej się z nim identyfikują.

Badania online nie mogą spełniać warunki reprezentatywności objętej nimi próby, natomiast podobnie jak w przypadku diagnozy A. Kamińskiego, możemy odczytać w tak zróżnicowanej pod powyższym względem cech instrumentalnych harcerzy pewne preferencje wartości, które ich zdaniem mogą świadczyć o szczególnych walorach związku. Przesłane wypowiedzi harcerzy zostały poddane analizie treści, która zmierzała do ustalenia symbolicznego przekazu obecnego „pokolenia Z” czy jeszcze inaczej określanego mianem *screen generation* (tamże, s. 14) na temat wartości harcerstwa. Interesowały nas nie tyle osoby badane, ile treść ich wypowiedzi. Co zatem odkryli przed nami zapytani harcerze? Jakie wartości wpisali do swoich treści, które wiązałyby się z ich przeżywaniem i uznawaniem jako znaczące tak dla nich samych, jak i dla innych. Większość respondentów pełni w harcerstwie jakąś funkcję, a zatem są nie tylko zaangażowani społecznie, ale i być może wykraczają w refleksji nad związkiem poza własną egzystencjalną perspektywę.

Opracowanie materiałów polegało na realizacji następujących kroków badawczych: 1) uważne i empatyczne czytanie każdej wypowiedzi, żeby stwierdzić, czy jest ona na temat, a więc czy spełnia wymagania celów badawczych, 2) uchwycenie poziomu refleksyjności (*meaning-making*), czyli złożoności rozumowania lub chęci jego eksternalizacji w zakresie nadawania sensu harcerstwu; 3) indeksacja tekstu polegająca na analizie logicznej wypowiedzi pod kątem sądów oznajmujących, oceniających i normatywnych. Byliśmy ciekawi, które z nich przeważają w myśleniu o sensotwórczej roli harcerstwa oraz którym wypowiedziom towarzyszyła większa złożoność refleksji nad znaczeniem harcerstwa w 2022 roku; 4) wynotowanie pojęć

kluczowych, jakimi są idee, wartości harcerstwa w przekazie osób badanych; 5) porównanie trzech perspektyw nadawania znaczenia harcerstwu, a więc tę z początku ruchu skautowego/harcerskiego, następnie tę z badań A. Kamińskiego i wreszcie współczesną, bo przekazaną przez harcerzy w 2022 roku.

Wszystkie wypowiedzi były na temat, jednak musimy odnotować, że poziom refleksyjności był wśród badanych zróżnicowany. Na podstawie analizy tekstów wyróżniliśmy 3 poziomy refleksyjności:

I poziom – niski, zdawkowy, sprowadzający się do wymienienia jednej cechy jako wartości harcerstwa;

II poziom – średni, przeciętny – co najmniej jednozdaniowa wypowiedź, sprowadzająca się także do wymienienia kilku cech/wartości harcerstwa;

III poziom – wysoki – złożona, pogłębiona refleksja.

U prawie wszystkich respondentów występowała zgodność treści wypowiedzi z problemem badawczym, bowiem tylko dwie osoby potraktowały zadanie bardzo lakonicznie, udzielając jednoprzymiotnikowej wypowiedzi. W dalsze części analizy nie uwzględniamy płci jako zmiennej pośredniczącej ze względu na nierównomierny jej rozkład, skoro aż 48 osób badanych było płci żeńskiej.

Tabela 1. Poziom refleksyjności harcerzy ze względu na płeć, staż członkowski i pełnienie funkcji (źródło: opracowanie własne)

	Płeć			Staż				funkcyjny
	K	M	inna	0-4	5-9	10-14	pow.15	
I poziom ¹	6	0	1	4	3	0	0	4
II poziom ²	30	6	1	13	19	2	3	29
III poziom ³	12	1	0	1	9	3	0	11
Razem	48	7	2	16	31	5	3	44 ⁴

W wypowiedziach pisemnych na wskazany temat istnieje systematyczna tendencja do stałego używania wyrażeń indeksalnych (okazjonalnych), czyli wyrażeń odnoszących się do konkretnej sytuacji i zrozumiałych w jej kontekście, takich jak role osób, nazwy wydarzeń, miejsc oraz zaimki i osobowe formy czasowników. Interesowało nas też to, czego dotyczyła wypowiedź harcerzy, a mianowicie, jaki był zakres sądów normatywnych, postulatywnych, np. wskazanie na zobowiązanie wynikające ze złożenia przyrzeczenia przestrzegania prawa harcerskiego, na to, czego można spodziewać

się po harcerstwie, na sądy oznajmujące dotyczące aktywności własnej lub jednostki organizacyjnej, dziedzin aktywności, relacji międzyludzkich oraz to jak wartość harcerstwa przejawia się w sądach opisujących stan postrzegania jego „wpływu”. Jest to najbardziej zintegrowany sposób analizy danych jakościowych (słownych)

Tabela 2. Natężenie rodzaju sądów o harcerstwie w zależności od poziomu głębi refleksyjności badanych (źródło: opracowanie własne)

	I poziom Refleksyjności (N=7)	II poziom Refleksyjności (N=37)	III poziom Refleksyjności (N=13)	Razem
Sądy oznajmujące	6	50	43	99
Sądy normatywne	0	20	11	31
Sądy wartościujące	4	27	29	60

Sądy opisujące odzwierciedlają w wypowiedziach harcerzy stan faktyczny realizowanych w związku wartości, celów, norm postępowania. Jedni większą uwagę koncentrowali na osobistych korzyściach, intrapersonalnym rozwoju (*Miłe wspomnienia, długotrwałe relacje, możliwość sprawdzenia się jako lider, samozadowolenie z siebie i dokonywanych osiągnięć* – nr 3M), inni zaś na społecznieniu (*Harcerstwo dało mi przyjaźń z starszą kadrą* – nr 22K). W większości uwzględniano obie sfery doświadczeń:

- Według mnie harcerstwo do życia wnosi bardzo wiele, dzięki temu możesz lepiej się dogadać z osobami młodszymi jak i starszymi od siebie. Zdobywasz nowe przyjaźnie i nawet jeśli siedzisz w zamkniętych czterech ścianach to wiesz że zawsze masz na kogo liczyć. Wspaniałe przygody, nowe talenty i super zabawa. Większe poczucie własnej wartości przez zaakceptowanie przez dużą ilość osób. Większą wiedzę o świecie, znajomość szerokiej listy utworów do słuchania i śpiewania [nr 14K].

- Harcerstwo jest domem dla człowieka. Kadra harcerska wychowuje młodych harcerzy, aby mogli prowadzić wędrówkę poprzez życie dobrą ścieżką. Harcerze zyskują wiele przyjaciół, którzy mogą okazać się wsparciem w trudnych momentach. Jednoczy ono ludzi różnego wieku oraz o różnych zainteresowaniach. Większość ludzi, którzy dołącza do harcerstwa zostają tam na długo, ponieważ jest to miejsce, w którym mogą być sobą [nr 23-I].

Sądy normatywne dotyczyły tego, jakie powinności stoją przez każdą osobą po złożeniu przyrzeczenia harcerskiego. Wskaźnikiem takich sądów są wypowiedzi typu:

- *Według mnie harcerstwo daje światopogląd na dorosłe życie, daje wartości którymi człowiek powinien się kierować i drogowskaz na dorosłe życie [nr 11K];*
- *Mają również prawo, którego muszą przestrzegać [nr 27K]; (...) kierując się prawem harcerskim będziemy dobrymi ludźmi [nr 32K];*
- *Trzeba też pamiętać, że harcerzem nie jest się przez jakiś czas, harcerzem jest się przez całe życie i przez całe życie ten niegdyś młody człowiek będzie szedł z myślą z tyłu głowy, że kiedyś był harcerzem i to właśnie dzięki tym doświadczeniom, które mógł przeżyć i odczuć na własnej skórze jest w tym miejscu, w którym jest, umie, to co umie [nr 31K].*

Natomiast sądy oceniające eksponowały cenność harcerskich doświadczeń, dokonań, zdobytej wiedzy i umiejętności. Egzemplifikacją sądów wartościujących są m.in.:

- *Przede wszystkim jest to miejsce poznawania nowych ludzi które buduje dość mocne relacje, z umiejętności buduje umiejętności fizyczne i ogólna zaradność umiejętność radzenia sobie w nietypowy sposób i dostosowania się do sytuacji [nr 7M];*
- *Stabilny system wartości [nr 10K];*
- *Niestety dużo młodych osób nie ma chęci na harcerstwo, a jak dobrze każdy wie harcerstwo to przygoda i dobre wspomnienia [nr 18K];*
- *Oprócz tego do harcerstwa dołączają zwykle normalni i fajni (nietoksyczni) ludzie więc jest świetna atmosfera [nr 25K];*
- *Przede wszystkim może go wychować, na dziś jako kadra może obserwować rozwój i zmianę młodych harcerzy. Przychodzą do drużyny „rozbrykani” i już po pół roku widać, że stali się spokojniejsi nie skaczą już wszędzie, są bardziej rozgarnięci itp. [nr 30K];*
- *Harcerstwo sprawiło, że jestem lepszym człowiekiem i chcę trwać w tej służbie dalej, by przekazywać to, co najcenniejsze kolejnym pokoleniom harcerzy [nr 5K].*

Pojawił się też aspekt instrumentalnych, wymiernych korzyści, jakie daje harcerstwo swoim członkom, a mianowicie:

- *Dodatkowym aspektem jest to, że harcerstwo może dać uczniowi z klasy 8 dodatkowe punkty za wolontariat, które przydadzą się przy wyborze szkoły średniej. U mnie w szkole ja jako uczennica, i Harcerka jestem postrzegana przez nauczycieli i dyrekcję jako*

osoba odpowiedzialna, co ułatwia mi niektóre sytuacje [nr 17K]; daje doświadczenie mogące się przydać w tworzeniu CV, poszukiwaniu pracy i wykonywaniu jej – np. opieka nad młodzieżą, organizacja wyjazdów, prowadzenie księgowości itp. [nr 1M].

Nie dostrzegamy różnicy jakościowej wyrażanych sądów przez badanych harcerzy, poza głębią ich wypowiedzi i szerszym zakresem, wspomaganym przykładami z praktyk czy dokonań własnej aktywności. Młody wiek respondentów jest zapewne powodem mniejszej liczby sądów normatywnych, które częściej formułowane są przez osoby o dłuższym stażu pracy i pełnieniu znaczących funkcji w harcerstwie. W wypowiedziach silniejszy akcent został położony na to, co jest faktycznie osiągalne, realne do zdobycia, zaś sądy wartościujące potwierdzały szczególną ich przydatność w obecnym czy nawet czekającej ich w przyszłości aktywności edukacyjnej, społecznej i/lub zawodowej.

Schemat 1. Najczęściej pojawiające się w tekstach harcerzy pojęcia świadczące o przydatności harcerstwa w świetle ich refleksji (źródło: autorzy).

W analizie wypowiedzi badanych harcerzy użyliśmy programu Atlas.ti, wyszukującego najczęściej używanych przez badanych słów i przedstawiającego je w postaci graficznej. Wyniki naszej analizy przy użyciu tego programu zostały przedstawione na powyższej grafice, im większy rozmiar słowa, tym częściej było ono używane w badanych wypowiedziach. Z analizy w programie Atlas.ti wynika, że, odpowiadając na pytanie „Co młodemu człowiekowi może dać dziś harcerstwo”, ankietowani wskazywali w niskim stopniu przede wszystkim takie wartości i cechy, które powinny być rozwijane

przez harcerstwo jak: historia, patriotyzm, odpowiedzialność, samodzielność, prawo czy rozwój. Zdecydowanie większy akcent harcerze położyli na sposób doświadczania wartości, co uwidocznione jest w odniesieniu do takich form aktywności jak: praca, zabawa, poznawanie, wolontariat, pomoc, dyscyplina i organizacja. Natomiast nie ulega wątpliwości, że harcerstwo najbardziej jest cenione za stwarzanie znaczących relacji społecznych, o czym świadczą kategorie: braterstwo, znajomości, przyjaźnie, przykład, rodzice.

Analiza porównawcza uznawanych i preferowanych wartości harcerstwa

W pierwszej kolejności dokonaliśmy analizy ilościowej występowania kategorii pojęciowych, które wystąpiły w badaniach A. Kamińskiego. Przyjęliśmy, że im wyższy jest wskaźnik wymieniania w wypowiedzi wartości harcerstwa, tym bardziej świadczy to o jej aktualności, ciągłości, kontynuacji międzypokoleniowego ich przekazu, aczkolwiek trzeba wziąć pod uwagę zupełnie inny motyw towarzyszący takim wyborom aniżeli zawarty w funkcji założonej organizacji. Wskazanie na istotne znaczenie preferowanej wartości nie jest przecież w narracjach osób badanych podyktowany ich troską o historyczną ciągłość, trwałość tych wartości w harcerskiej aktywności. Natomiast w żadnej wypowiedzi nie pojawiło się nawiązanie do genezy ruchu skautowego, harcerskiego i zachodzących w nim przemian.

Wartość przynależności do harcerstwa jest w zdecydowanej większości wypowiedzi badanych harcerzy efektem ich osobistych doświadczeń, przeżyć, uczestnictwa w harcerskich akcjach, zadaniach, nawiązywanych dzięki nim relacji społecznych, kulturowych. Jak napisały harcerki:

- *Na pewno wzmacnia umiejętność pracy w grupie, daje drogowskazy, poczucie siebie, umiejętność przetrwania w lesie itd. [nr 8K]. Jeśli chodzi o prawo harcerskie, to pomaga ono w kształtowaniu się mentalności młodego człowieka, który zajmuje się swoją pasją jak i przyjaciółmi [nr 38K];*

- *Rozwój tak na prawdę w każdej dziedzinie naukowej i umiejętności. Pole do rozwoju społecznego, umiejętności rozwiązywania konfliktów, prowadzenia i pracy w grupie, rozumienia siebie i swoich potrzeb. Masę przygód i chęć do wychodzenia ze swojej strefy komfortu. Grono znajomych, które rywalizuje ze sobą w zdrowszy sposób niż „kto wypali więcej szlugów w godzinę”. Możliwość pełnienia służby i pomocy innym co uwrażliwia na potrzeby ludzi dookoła nas i pozwala na lepsze zrozumienie cudzych i swoich problemów [nr 9K];*

- *Harcerstwo uczy pracy zespołowej jak i indywidualnej. Wyciągamy również podstawy i nie tylko pierwszej pomocy, dzięki której możemy*

ratować życia. Uczy nas również zaradności, kreatywności i dyscypliny często potrzebnej później w zawodzie. Dzięki Prawu i Przysiężeniu wynosimy wiele zasad, których możemy się trzymać nawet jak odejdzie się z harcerstwa (szanuj przyrodę, pomoc innym itp.) [nr 45K].

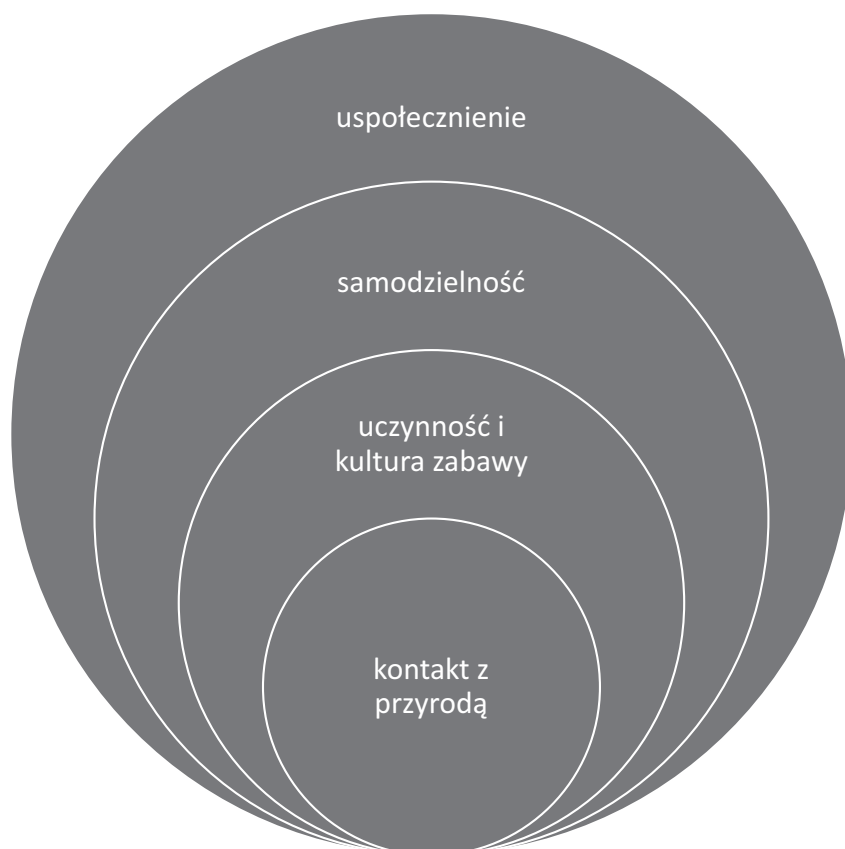
Na pierwszym miejscu badani wskazali wartość harcerstwa w społecznieniu ich samych, ale i jego członków (13 wskazań z wyraźną dominantą w grupie badanych o wysokim poziomie refleksyjności), na drugim miejscu jest znaczenie harcerstwa dla emancypacji jego członków, uzyskania (większej) samodzielności, zdolności do kierowania własnym rozwojem, dbania o siebie, większe poczucie odwagi, itp., natomiast na trzecim miejscu lokuje się wartość uczynności i kultury zabawy.

Szczególnie szerokie, pogłębione wypowiedzi badanych świadczą o introjekcji naczelnych dla nich wartości, jak:

1. **uspołecznienie** – *Na pewno wzmacnia umiejętność pracy w grupie [nr 8K]; Pole do rozwoju społecznego, umiejętności rozwiązywania konfliktów, prowadzenia i pracy w grupie, rozumienia siebie i swoich potrzeb. Masę przygód i chęć do wychodzenia ze swojej strefy komfortu. Grono znajomych, które rywalizuje ze sobą w zdrowszy sposób niż „kto wypali więcej szlugów w godzinę” [nr 9K].*
2. **samodzielność** – *Wspomaga ono też usamodzielnienie-na biwakach, czy obozach dzieci są w końcu bez rodziców [nr 24K]; Bycie harcerzem może przynieść młodemu człowiekowi dużo korzyści: 1) „wprowadza” go w świat dorosłych – w świat podejmowania decyzji i brania odpowiedzialności za siebie i innych [nr 1M];*
3. **uczynność** – *(...) uczymy się (...) kontaktu z rówieśnikami, współpracy, ale co najważniejsze uczymy się pomagać innym tzn. gdy jest jakaś akcja społeczna typu zbieranie żywności dla osób potrzebujących, to bierzemy w tym udział i potrafimy poświęcić swój czas, w którym moglibyśmy np. poleżeć w łóżku czy pójść gdzie na dobre jedzenie do restauracji, to my dzielnie stoimy w różnych sklepach i rozbieramy żywność, i chociaż że czasami jest negatywny odbiór tego, to my się nie zrażamy [nr 41K]; (...) poprzez wolontariat daje poczucie sensu i pomaga spełniać się w służbie innym [nr 1M];*
4. **kultura zabawy**: *Harcerstwo (...) jest świetnym sposobem na aktywne spędzanie czasu w gronie przyjaciół, jest też przygodą, którą będziemy mogli kiedyś opowiadać [nr 21K]; (...) może dać zabawę, wspomnienia, niesamowity styl życia [nr 26K]; Harcerstwo*

jest dla mnie czymś co towarzyszy mi prawie codziennie od 6 roku życia. Jest nie tylko hobby ale również stylem życia [nr 37K].

5. **kontakt z przyrodą** – *Nauczyłam się tam więcej niż w szkole np. turystyka, krajoznawstwo, samarytanka, pionierka (...). Można przeżyć wiele przygód na obozach, biwakach i zimowiskach [nr 54K]; Daje też możliwość spędzenia przyjemnego czasu na łonie natury [nr 4K].*

Schemat 2. Czworomian uznawanych i preferowanych wartości przez badanych harcerzy (źródło: opracowanie własne)

Dane w tabeli nr 3 odzwierciedlają hierarchię wartości uznawanych przez badanych harcerzy. Zaskakuje w niej śladowa obecność wartości patriotyzmu i antyalkoholizmu. O patriotyzmie tak napisały tylko trzy harcerki:

- (...) *we mnie wzbudza miłość do ojczyzny i patriotyzm [nr 33K],*
- (...) *rozbudowujemy w sobie patriotyzm poprzez służby przy pomniku nieznanego żołnierza, albo służbie przy grobach żołnierzy [nr 47K].*

Natomiast o potrzebie troski o zdrowy styl życia tak wyraziła się inna z badanych harcerek:

- Jeśli chodzi o prawo harcerskie ciężko jest znaleźć osoby, które faktycznie o nim pamiętają w codziennym życiu. Niestety staje się to coraz cięższe im starsi się stajemy. Mimo wszystko nawet te parę chwil w takim towarzystwie może nam pomóc nie wpaść w nałogi i/lub odmienić nasz pogląd na świat i otaczające nas społeczeństwo [nr 20K].

Tabela 3. Preferowane wartości przez harcerzy o różnym poziomie głębi refleksyjności w porównaniu z septetem wartości harcerstwa wg Aleksandra Kamińskiego (źródło: opracowanie własne)

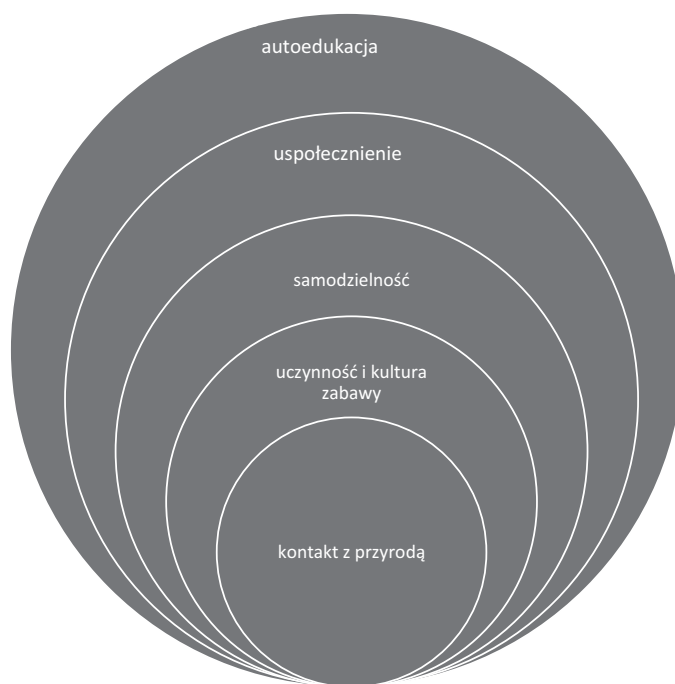
	I poziom Refleksyjności (N=7)	II poziom Refleksyjności (N=37)	III poziom Refleksyjności (N=13)	Razem N=57
patriotyzm	0	3	0	3
uspołecznienie	2	2	9	13
samodzielność	0	2	8	10
uczynność	1	2	6	9
kontakt z przyrodą, wędrownictwo, „tra- perski” styl wczasów	0	0	7	7
antyalkoholizm	0	0	1	1
kultura zabawy	0	1	8	9

Badania były przeprowadzone w okresie piątej fali pandemii Covid-19, toteż trwające od dwóch lat ograniczenia w relacjach międzyludzkich, fazy lockdownu, zamknięcia szkół mogły wyostrzyć potrzebę, a nawet i tęsknotę do bycia z innymi, radowania się czyjąś obecnością, współdziałania, realizowania zadań w grupach odniesienia społecznego, wśród których jedną z nich jest także drużyna harcerska. Niezwykle dynamiczny rozwój nowej technologii komunikacji społecznej w równoległym świecie także mógł być czynnikiem sprzyjającym potrzebie powrotu do świata bezpośrednich relacji i do natury. Jak pisał Zygmunt Bauman (2017), młodzież jest uzależniona od relacji społecznych w sieci internetowej i w naturalnym środowisku życia. Zaspokajanie przez młodzież potrzeby spędzania z telefonem komórkowym ponad 9 godzin dziennie na skutek opanowanej umiejętności tzw. „multitasking”, a więc równoczesnego bycia w obu światach (np. jedzenie i czytanie informacji na Instagramie czy Facebooku) sprawia, że nastolatki są uzależnieni od komunikacji z innymi, ale do tego dochodzi jeszcze poczucie lęku przed samotnością, bycia odizolowanym w realnych społecznościach np. w klasie szkolnej, szkole, grupie lokalnej w miejscu zamieszkania itp.

poszukują środowisk autentycznego braterstwa. Takim jest właśnie harcerstwo, na co zwracali uwagę nasi respondenci.

Warto zauważyć, że w żadnej z wypowiedzi badanych harcerzy nie pojawia się transcendencja (duchowość, religijność, wiara w Boga, służba Bogu) oraz śladowo przejawia się rola harcerstwa w przeciwdziałaniu uzależnieniu od alkoholu (troska o czystość moralną). To znaczy, że od czasów PRL nie zmieniło się formułowanie przez młodzież celów i dążeń życiowych, skoro nadal kieruje się perspektywą dnia dzisiejszego, przetrwania, przeżycia, survivalu w rywalizacyjnej codzienności (Przećławska i Rowicki, 1997). Być może coraz bardziej widoczny także w Polsce proces sekularyzacji prowadzi do osłabienia religijności kościelnej, ale – jak pisze Janusz Mariański – „(...) nie oznacza, że religijność rozumiana szerzej (jako duchowość, subiektywne poszukiwanie Transcendencji) traci w tym samym stopniu na znaczeniu” (Mariański, 2020, s. 199). Jedyną z fundamentalnych w składanym przyrzeczeniu wartością, która przetrwała wiek istnienia polskiego harcerstwa, jest zatem idea służby drugiemu człowiekowi (uczynności, pomocniczości) i w dość wysokim stopniu została utrzymana wartość więzi młodego człowieka z naturą, umiejętności życia w środowisku przyrodniczym. Jak napisała jedna z harcerek: *Harcerstwo pokazuje drogę, po której można iść przez życie tak żeby się nie zgubić, uczy życia dla innych, ale też dbania o siebie, daje wiele przygód, rozrywki i adrenaliny tak przecież potrzebnej młodym ludziom.*

Ciekawe, że w hierarchii korzyści harcerskiej przynależności, którą wyróżnił na podstawie własnych badań w PRL Aleksander Kamiński nie znalazła się praca nad własnym charakterem, samowychowanie, samokształcenie, a zatem aktywność skierowana wprost lub pośrednio na siebie. Tymczasem z naszej diagnozy wynika, że to właśnie ta wartość jest najczęściej wymieniana przez członków harcerstwa. Jak się okazuje dla badanych niezwykle cennym walorem harcerstwa jest jego współsprawcza moc w poszerzaniu własnej wiedzy, lepszym poznawaniu i rozumieniu siebie oraz innych, zdobywaniu nowych umiejętności, których nie rozwinie się w szkole czy środowisku rodzinnym. Z tego też powodu poszerzylibyśmy sektet wartości harcerstwa A. Kamińskiego o jeszcze jedną jaką jest wpływanie na własny rozwój dzięki temu, że jest się w tej organizacji, a tym bardziej, gdy pełni się w niej jakąś funkcję.

Schemat 3. Oktet naczelnych wartości badanych harcerzy (źródło: opracowanie własne).

Zakończenie

Harcerstwo zawsze będzie „modne”, choć już nie w tak masowym zakresie, jak oczekiwały tego władze PRL wywierając presję na stworzenie dla partii władzy światopoglądowo uformowanej młodzieżówki w następstwie „uszkolnienia” harcerstwa (Wołoszyn, 2015). Przeciwwstawiał się tej aksjonormatywnej inwazji A. Kamiński (1978a). Nie ulega jednak wątpliwości, że wiek młodzieńczy jest fazą życia, w której ma miejsce naturalny zanik „(...) bezpośrednich relacji pionowych: rodzice i dzieci, dorośli i młodzi, a więc też brak wsparcia społecznego oraz ideologicznego, które płynęło z sieci społecznych powiązań, dostępnych młodemu pokoleniu bezpośrednio w rodzinie i w szkole (bazujących na kulturze słowa). Formalne sieci społeczne przestają mieć znaczenie, co opisywane jest jako doświadczenie zapośredniczone lub przesunięcie socjalizacyjne” (Wysocka, 2019, s. 13).

Natomiast nie zastąpiły formalnych sieci portale społecznościowe, tylko poszerzyły możliwości pośredniego nawiązywania i utrzymywania stosunków społecznych, które bazując na kulturze wizualnej generują zarazem potrzebę jej naturalnego doświadczania w środowiskach zaangażowanej pomocniczości, służby, braterstwa. To zaś zapewnia dobrze prowadzona harcerska drużyna. Nie jest zatem prawdą, że generacja kultury ekranowej, traktuje przestrzeń medialną i nowe technologie informacyjno-komunikacyjne jako świat niezastępowalny, najważniejszy, jedyny godzien istnienia w nim. Nadal ważny jest dla młodzieży świat naturalny, a w oczekiwaniach

i postawach młodego pokolenia dominuje dążenie do normalności. Krótko wyraziła to jedna z harcerek, że harcerstwo daje jej (...) *szczerłość i wierność*¹.

Bibliografia:

- Baden-Powell, R. (2014). *Wskazówki dla skautmistrzów. Podręcznik dla drużynowych zawierający teorię skautingu*, tłum. S. Sedlaczek. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”. Reprint wydania z 1930 r.
- Bar, L., Olbromska W., Wasilewski A., Kempisty H., Kwiatkowski T. (1939). *Wytyczne Starszoharcerskie*, Warszawa: b.d.
- Bauman, Z. (2017). O pokoleniu ani-ani i albo-albo. *Forum Oświatowe*, 29(1), 35–47.
- Grochowski, K. (2014). *Wartość harcerstwa*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”. Reprint wydania z 1939.
- Kamiński, A. (1978a). Niebezpieczeństwa i korzyści symbiozy szkolno-harcerskiej, *Harcerstwo*, 12.
- Kamiński, A. (1978b). *Wstęp*. W: A. Kamiński, *Studia i szkice pedagogiczne*. Warszawa: PWN
- Kamiński, A. (1978c). Co młodemu człowiekowi może dać harcerstwo? W: A. Kamiński, *Studia i szkice pedagogiczne* (s. 189-218). Warszawa: PWN.
- Małkowski, A. (2018a). *O wychowanie skautowe*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”. Reprint wydania z 1915.
- Małkowski, A. (2018b). *Polskie skautki. Zarys organizacyjny*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”. Reprint wydania z 1913.
- Mariański, J. (2020). *Pluralizm społeczno-kulturowy jako megatrend a religijność i moralność. Studium socjologiczne*. Lublin: Wyższa Szkoła Nauk Społecznych w Lublinie.
- Phillipps, R. E. (2014). *System zastępowy dla dziewcząt*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”. Reprint wydania z 1944.
- Polkowska, M. (2020). *Dyplomacja w przestrzeni powietrznej i kosmicznej. Aspekty prawne i organizacyjne*. Warszawa: Instytut Wydawniczy EuroPrawo.
- Przeclawska, A, Rowicki, L. (1997). *Młodzi Polacy u progu nadchodzącego wieku*. Warszawa: Wydawnictwo „Żak”.
- Sedlaczek, S. (2014). *Wytyczne metodyki harcerskiej. Prawa przyzwyczajania a harcerstwo*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”. Reprint wydania z 1931.

¹ Wypowiedź harcerki nr 49

- Śliwerski, B. (2016). *Harcerstwo źródłem pedagogicznej pasji*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Śliwerski, B. (2018). *Pedagogia harcerskiego wychowania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Wołoszyn, J. W. (2015). *Szkoła jako instrument politycznej legitymizacji władzy partii komunistycznej w Polsce (1944-1989)*. Lublin: IPN.
- Wysocka, E. (2019). Młode pokolenie w kulturze imagologicznej – wyzwania i zagrożenia rozwojowe, *Dydaktyka Informatyki*, 14, 11-29.
- Żurko, M. (2016). Wybrane psychologiczne metody jakościowe stosowane w badaniach nad tekstem pisanym, *Forum Socjologiczne*, 7, 85-100.